

Pluralisme voor studenten ontwikkelingseconomie

Irene van Staveren

In dit artikel beschrijf ik mijn pluralistische economie cursus voor studenten uit ontwikkelingslanden en hoe de studenten die ervaren in mijn ogen. Het artikel begint met de constatering dat, hoewel er grote verschillen zitten in de achtergrond van de studenten, ze allemaal de trends van globalisering en daaraan gerelateerde steeds kleinere economische beleidsruimte herkennen. Ze beseffen dat ze allemaal maar één economisch vertoog kennen met dezelfde set aan beleidsinstrumenten. Dat leidt tot dezelfde kritische vragen uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika over hoe het anders kan dan de neoliberale gemene deler. Dat is het moment waarop ik heb vertel over andere economische theorieën en visies, van Marx tot Keynes en van Veblen tot Ostrom. Het artikel gaat nader in op het onderwerp marktwerking en op geld, om te illustreren hoe ik voorbeelden uit verschillende ontwikkelingslanden gebruik. De studenten blijken het pittig te vinden om steeds weer verschillende theoretische perspectieven voorgeschoteld te krijgen. Maar ik zie ook opluchting, omdat ze inzien dat er meer is dan mainstream economie en dus ook meer dan daarop gebaseerd liberaal beleid.

1 Inleiding

Mijn masterstudenten aan het Institute of Social Studies komen voor 90 procent uit ontwikkelingslanden. De meesten uit lage-inkomenslanden, zoals veel Afrikaanse landen ten zuiden van de Sahara. Ze komen hier allemaal om een masterdiploma te halen in ontwikkelingsstudies. Dat is een interdisciplinaire studie, waarvan economie een onderdeel is. Ze hebben ook allemaal ooit eens het vak economie gedoceerd gekregen. De meesten in de categorie 'basisprincipes' terwijl enkelen degelijk geschoold binnenkomen in de marxistische-leninistische leer, trots vermeld in hun bachelordiploma met vakken zoals 'Economics of Lenin', 'Economics of Engels' en 'Marxist Economics'. Waar de eerste categorie keurig in staat is een vraag- en aanboddiagram te lezen heeft de tweede categorie daar moeite mee. En waar de tweede categorie geen uitleg behoeft van het economisch belang van vakbonden, hebben veel studenten uit de eerste categorie daar vaak geen benul van.

Het gelijktrekken van beide categorieën studenten heb ik na 17 jaar het vak 'Inleiding Economie' gegeven te hebben inmiddels goed onder de knie. Het is vooral een kwestie van de studenten echte-wereld economische onderwerpen te laten zien. Bijvoorbeeld door te vragen naar de economische vijfjaarplannen die nog veel ontwikkelingslanden gebruiken, of ze nu vooral staatsgeleid zijn, zoals Iran en Vietnam, of liberaal beleid voeren, zoals Indonesië en de Filipijnen. Dan blijkt al snel dat die plannen in de praktijk helemaal niet zo

van elkaar verschillen. Ze koersen grotendeels op dezelfde doelstellingen voor inflatie, economische groei, buitenlandse investeringen en exporten. Als we zulke macro-economische strategieën van hun landen bespreken verbleken de ideologische verschillen waarin de vijfjaarplannen verpakt zitten snel. Ontwikkelingseconoom Dani Rodrik (2011) had tien jaar geleden helemaal gelijk met zijn trilemma van de globalisering. Hij zei namelijk dat landen die zich openstellen voor meer buitenlandse handel en internationale kapitaalstromen weinig keuzevrijheid overhouden voor hun economisch beleid. Ze kunnen niet èn globaliseren, èn democratisch blijven èn een onafhankelijke natiestaat zijn. Een van de drie moeten ze opgeven, betoogde Rodrik. Dus als ze kiezen voor vrijhandel en vrije kapitaalstromen, moeten de democratie of de natiestaat eraan. Dat laatste is politiek gezien geen optie, zelfs niet in Europa waar we allemaal onze eigen begrotingen, belastingbeleid en arbeidsmarktbeleid maken. Het ideaal van een Europese Federatie is trouwens nog verder weg dan Brexit. Dus offeren landen hun democratie op door de opties voor macro-economisch beleid te beperken tot één smaak. En dat is de blauwdruk van 'goed beleid' van IMF, Wereldbank, en de WHO. Rodrik noemt dit spottend de gouden dwangbuis. Die dwangbuis bestaat uit inflatiedoelstellingen onder de 5%, zo hoog mogelijke groei per capita, lage lonen en vakkondsvrije exportproductiezones en de privatisering van staatsbedrijven. Dit laatste gebeurt doorgaans met de hulp van gretige buitenlandse bedrijven die interesse hebben in de toegang tot nieuwe markten en als buitenstaanders in staat zijn om tegen de gevestigde lokale belangen in flink te saneren.

Kortom, na wat discussie in het vak ontwikkelingsstudies is het een kwestie van de discussie voortzetten met de blik op de economie in mijn vak, en binnen niet al te lange tijd ervaren de studenten dat ze vrijwel allemaal in hetzelfde economische schuitje zitten. En dan rijst al gauw de vraag aan de docent: kan het ook anders? Bestaat er ander economisch beleid? Zijn er landen die het anders doen en sneller uit de armoede komen? Of betere arbeidsomstandigheden hebben? Of minder blootstaan aan economische crises? Of kom je dan onherroepelijk bij het communisme uit? Zijn er wel economische alternatieven voor kapitalisme en communisme? Hierbij moet ik wel aantekenen dat het om reeds enige tijd werkzame studenten gaat die al zo'n vijf tot tien jaar of langer werkzaam zijn, vaak in de publieke of semipublieke sector. Ze zijn doorgaans kritisch - op hun eigen politici en nationale instituties maar vooral ook op de rol van Westerse landen en de internationale instituties die gedomineerd worden door diezelfde landen. Deze studenten willen èchte ontwikkeling en niet alleen voor een kleine bovenlaag. Zij laten zich niet afschepen met een gereedschapskistje met universeel economisch 'gereedschap'.

2 Pluralisme voor ontwikkelingseconomie

Pas als de nieuwsgierigheid opborrelt wordt mijn vak echt leuk - voor mijzelf en voor de studenten. De studenten worden niet nieuwsgierig naar principes zoals $MK = MO$ of $e = \Delta p / \Delta D$. Ze hebben al gauw door dat die hen niet veel helpen om hun economieën te begrijpen en om economische beleidsalternatieven te vinden. Ze krijgen van mij wel enkele van die neoklassieke principes, maar met de toevoeging dat die alleen gelden in een

ideale markt onder ideale omstandigheden. Ik leer hen die, zodat ze vooral begrijpen hoe de meeste economen redeneren, namelijk vanuit een ideale wereld van marktevenwicht en verstoringen daarop door de overheid en van rationeel gedrag in termen van nuts- en winstmaximalisatie. Het is niet eens nodig om hen uit te leggen dat dat ideaalbeeld in hun land (en ook in Nederland, zoals ze al snel zullen ontdekken) meestal niet opgaat en dat beleid gebaseerd op dat ideaalbeeld de ontwikkeling niet vooruithelpt. Ze begrijpen heel goed dat als er geen minimum arbeidsvoorwaarden gelden in exportproductiezones en vakbonden buiten de deur gehouden worden, dat de lonen er laag blijven en de arbeidsomstandigheden erbarmelijk. Dat het hele idee dat als de overheid geen minimumgrenzen stelt dat dan de werkloosheid verdwijnt absurd is. Ze snappen ook dat als bij privatisering een staatsmonopolie in private handen komt, de consument geen prijsvoordelen en kwaliteitsverbetering van hoeft te verwachten zolang er geen concurrentie is.

Het is dus mijn bijna onmogelijke taak, om in mijn vak 'inleiding in de economie' hen te leren wat ze ècht willen weten over de economie, namelijk hoe het anders kan. Dat er onder de gouden dwangbuis van eenvormig beleid een enorme diversiteit aan economieën ligt, ook als het buurlanden zijn zoals Kenia en Ethiopië of zoals India en China. Daarvoor is meer nodig dan de herkenning van één type economisch beleid dat door veel van hun landen gevolgd wordt. Ze moeten het niet alleen herkennen als het beleid dat doorgaans in hun land gevoerd wordt. Maar ze moeten het ook kunnen benoemen en begrijpen als voortkomend uit een bepaalde economische theorie- met bijbehorende methodologie en beleidsinstrumentarium. Pas dan kunnen ze op zoek gaan naar alternatieven bij andere theorieën en bijbehorende beleidsopties.

En daar ligt het probleem. Want ze dachten tot dan toe dat dit nu eenmaal 'de' economische theorie was. En dat de economie volgens alle economen nu eenmaal het beste volgens de leidraad werkt van liberalisering, privatisering en deregulering. Dat de negatieve bijeffecten maar op de koop toegenomen moeten worden in gezond economisch redeneren. Dat het nu eenmaal niet anders kan. Ze blijken uit eerdere economievakken in hun eigen land, uit de nationale kranten, en uit beleidsstukken van hun eigen ministeries een heel beperkte opvatting te hebben meegekregen over wat economie is, als vak, als visie, en als beleidspraktijk. Alsof er maar één smaak economie zou zijn - de basisprincipes.

Maar die basisprincipes waar de meesten weleens van hebben gehoord zijn niet theorie-neutraal. Het gaat om een zeer selectieve steekproef uit de volle breedte van economische theorieën, methodologieën en beleidsinstrumenten. Het blijken vooral neoklassieke basisprincipes te zijn. Dat geeft niet - iedereen komt binnen met een beperkte achtergrond in economie, juist daarom worden ze bijgespijkerd. Het probleem ligt daarin dat hen nooit verteld is dat die gereedschapskist met basisprincipes zo gekleurd en beperkt is, en dat de meeste economieboeken dat evenmin vermelden. Dat geldt ook voor de meeste economieopleidingen in Nederland trouwens, zoals *Rethinking Economics NL* betoogt in een artikel voor de preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de

Staatshouddkunde in 2016. Zelfs de alom bekende ‘Tien Economische Principes’ van Gregory Mankiw (2015), uitgewerkt in zijn populaire economie leerboek waarvan inmiddels alweer de zevende uitgave verschenen is, verbergen in de titel en de beschrijving van de principes dat ze grotendeels neoklassieke basisprincipes zijn. Het zijn geen algemene economische principes. En dit probleem is veel lastiger te adresseren in een inleiding economie cursus dan de erkenning dat vijfjaarplannen in Azië, Afrika en Latijns Amerika verrassend veel overeenstemming laten zien, ongeacht de politieke kleur van het land.

Het probleem is voor de studenten dat wat gezien werd als algemene economische principes eigenlijk een dogma vormen, niet theorie-neutraal, maar behorend bij een theorie die uitgaat van een utopie. En die beleidsinstrumenten aanbeveelt om de wereld naar die utopie te herscheppen. Met andere woorden, de studenten merken dat ze hun beeld van de economie en de economische wetenschap grondig moeten bijstellen. Dat doen ze vooral door goede vragen te stellen. Ze willen de economie van hun land en het gevoerde beleid begrijpen. En zij willen weten of er geen alternatieven bestaan met minder schadelijke effecten zoals toenemende ongelijkheid, meer instabiliteit, ernstige vervuiling, miserabele arbeidsomstandigheden en slechts tergend langzaam dalende armoede. Want wie een beetje thuis is in de ontwikkelingseconomie weet dat de wereldwijde armoede flink gedaald is dankzij twee landen: China en India. In Afrika is de armoede alleen maar toegenomen. En aan de spectaculaire daling van de armoede in China en India ligt juist niet neoliberaal beleid ten grondslag, maar vijfjarenplannen en een grote rol van de overheid in de economie en een sterke beperking van internationale kapitaalstromen.

3 Economische praktijken en theorieën om ze te begrijpen

Ik heb een leermethode ontwikkeld om op het niveau van een inleidend economie vak paden te laten zien waarlangs zulke vragen beantwoord kunnen worden. Die methode heb ik vormgegeven met een zogenaemde *blended learning* course, waarin ik klaslokaalbijeenkomsten combineer met video's, online quizzen, en een *Facebook* pagina met overzichtschema's per les. Daarnaast heb ik een lesboek geschreven dat in vijftien hoofdstukken, micro en macro, standaardonderwerpen bespreekt, maar steeds vanuit meerdere theoretische perspectieven (Van Staveren 2015). Zo kunnen ze zelf zien dat een economisch probleem, van werkloosheid tot financiële crisis, vanuit meerdere kanten belicht kan worden, afhankelijk van achterliggende veronderstellingen en verklarende concepten. In de volgende twee paragrafen geef ik voorbeelden uit twee van die hoofdstukken, elk geïllustreerd met voorbeelden uit een ontwikkelingsland. Het hoofdstuk over geld neemt India en de rol van de Centrale Bank in India als voorbeeld en het hoofdstuk over marktwerking beschrijft de mobiele telefontiemarkt in Burkina Faso. Ik bespreek eerst hoe ik marktwerking uitleg, daarna volgt de rol van geld.

4 Marktwerking

Ik leg marktwerking uit aan de hand van theorie-neutrale kenmerken van markten: ruil op basis van vraag en aanbod, keuze uit alternatieven indien die er zijn, en prijsvorming uitgedrukt in geld of anderszins. De markt is daarmee geen abstractie en evenmin een ideaalbeeld. Maar simpelweg een oeroude vorm van menselijke interactie, naast die van hiërarchie en regelgeving via de staat en die van onderlinge zorg via gemeenschappen en in huishoudens. Een interactie die in relatieve vrijheid ontstaat zodra twee partijen verwachten beide voordeel te halen uit een ruiltransactie, al dan niet in een langetermijnrelatie. Ik haal vaak het werk van economisch antropoloog Karl Polanyi aan om te benadrukken dat markten geen moderne uitvinding zijn, maar al eeuwenlang en wereldwijd bestaan in allerlei vormen (zie o.a. over deze inzichten van Polanyi: Dalton 1968). Een dominante hedendaagse invulling van de markt voor industriële goederen en kapitaal is vrij recent, namelijk een kapitalistische invulling van markten. Ik leg uit dat markten ook andere invullingen kennen, zoals de lokale voedselmarkt op een groot plein in Ouagadougou. Zonder grote bedrijven, maar met talloze aanbieders die groente en fruit aanbieden die hun eigen familie gekweekt heeft. En met grote aantallen kritische consumenten, die in tomaten knippen en niet altijd even vriendelijk vragen hoe vers de groene pepers zijn. Dit is een markt die elke student uit een ontwikkelingsland zich voor de geest kan halen. En dan is het ook makkelijk uit te leggen dat er op zo'n markt stevige concurrentie is. En dat daardoor de prijzen onder druk staan, vooral als het aanbod van een bepaalde groente door het seizoen plotseling veel groter is.

Na de kennismaking met de markt onder het kapitalisme, in ontwikkelingslanden vaak een toeleveringsmarkt aan de onderkant van waardenketens die beheerst worden door grote westerse merken, zoals Apple en Nike, en de markt zoals die al decennialang in de schaduw van oude bomen op de pleinen van steden en dorpen plaatsvindt, leg ik andere marktvormen uit. Een daarvan krijgt extra aandacht, omdat het voor dagelijkse consumptiegoederen een veelvoorkomende marktform is: oligopolie. Mijn studenten zijn ermee vertrouwd dat zeep, waspoeder en shampoo in hun land, tot in het kleinste gehucht toe, meestal door Unilever wordt geproduceerd. De merknamen verschillen maar de verpakkingen en reclames zijn herkenbaar. En dat bij elk busstation Coca-Cola of Pepsi Cola te krijgen is, maar geen ander merk. De enige alternatieven zijn van lokale makelij, zeep gemaakt door arme vrouwen die op die manier wat cash kunnen verdienen. Of mangosap gemaakt door andere arme vrouwen, waar de jongeren in de dorpen hun neus voor ophalen want dat is niet cool. De grote Westerse consumptiemerken zijn tot in de haarvaten van Afrika doorgedrongen en hebben met hun imago, constante kwaliteit en verkrijgbaarheid lokale substituten grotendeels uit de markt gedrukt.

De markt voor telefonie in Burkina Faso is een ander voorbeeld van een oligopolie. Voor de komst van de mobiele telefoon was er alleen een staatsbedrijf voor vaste telefonie, waarbij je jaren op de wachtlijst moest staan om een aansluiting te krijgen. En dan had je nog hulp nodig van je persoonlijke netwerk bij de overheid om daadwerkelijk echt een keer aan de beurt te komen. Dat was een duidelijk monopolie met alle negatieve

kenmerken ervan: hoge prijs, slechte service, vriendjespolitiek en geen alternatief. Vandaag de dag telt Burkina Faso nog heel wat staatsmonopolies, van Air Burkina in de lucht tot Sitarail op het spoor die beide niet uitblinken in efficiëntie. Maar er is ook een staatsoliebedrijf dat juist in het belang van de consumenten de prijs redelijk stabiel houdt, zodat brandstof betaalbaar blijft. Ook zulke monopolies herkennen de studenten goed. En ze zijn er vaak wat dubbel over: ze weten dat het veel overheidsbudget kost (in Iran bijvoorbeeld wordt de grootste subsidie ter wereld gegeven op brandstof en doet de overheid er sinds 2010 echt wat aan om dat te veranderen¹) maar ook dat het consumenten helpt om niet te hoeven lijden onder de hoge internationale olieprijs (elke keer als de overheid de subsidie verlaagt breken er in een land als Nigeria hevige rellen uit²). Kortom, de studenten beseffen dat niet elk monopolie slecht is voor de consument. En dus niet per definitie beter dan een vrije markt. In de discussies in de klas blijkt al gauw dat het er maar vanaf hangt of het bedrijf in private of publieke handen is en wat de doelstelling van het bedrijf is en hoe daar door het parlement, de media, en deskundigen op toegezien wordt.

Terug naar het staatsmonopolie op de vaste telefonie en de slechte dienstverlening aan de klant. Met de introductie van mobieltjes kreeg de consument in Burkina Faso opeens veel snellere toegang tot telefonie met even snel dalende prijzen. Alleen al in 2010 daalden de prijzen van mobiel bellen en internetten gemiddeld met 18 procent in Afrika (GSMA 2011). Het is duidelijk dat dit voor de consument een enorme vooruitgang was. Niet alleen in het soort telefonie maar ook in de keuzevrijheid, service en prijsniveau. Dat heeft ertoe geleid dat in 2012 al driekwart van alle Afrikanen toegang had tot een mobiele telefoon - van zichzelf of van een familielid of zakenrelatie. Er zijn zelfs meer mobieltjes in Afrika dan in Latijns Amerika en de markt groeit er ook nog eens harder. 10 miljoen van de 17 miljoen inwoners van het straatarme Burkina Faso had een mobieltje in 2012 (GSMA 2011).

Er wordt volop geïnnoveerd in deze sector en deze wordt geheel aangepast aan de Afrikaanse context in de strijd om de gunst van de consument -zie bijvoorbeeld het wijdverbreide betaalsysteem M-Pesa (Jack and Suri 2011) waardoor geldautomaten niet nodig zijn, wat heel handig is want die zijn in Afrika dun gezaaid en ook nog eens vaak stuk. En internet geeft dagelijkse de prijzen door van voedsel en van marktgewassen, erg handig als je moet beslissen om die pinda's vandaag uit de grond te halen en naar de markt te brengen of nog even te wachten en opslag te regelen. Nigerianen kunnen zelfs een App. binnen halen waarmee ze op hun mobieltje de nieuwste Nollywood films kunnen bekijken, vers uit de low-budget studio's van Lagos. Kortom, het mobieltje heeft Sub-Sahara-Afrika veroverd tot in de kleinste dorpen en tot aan de armste groepen van de bevolking.

¹ https://www.iisd.org/gsi/sites/default/files/pb14_iran.pdf

² Dat gebeurde bijvoorbeeld nog vier jaar geleden, aldus een verslag van de BBC: <http://www.bbc.com/news/world-africa-16382286>

Door alle innovatie en prijsdalingen lijkt het een markt met volledig vrije mededinging, maar dat is bedrog. Zoals ook in Nederland is in Afrika de markt voor mobiele telefonie een oligopolie. En de concentratie wordt alleen maar sterker. Dit gebeurt door binnenlandse, maar vooral ook buitenlandse overnames. In Burkina Faso zijn momenteel nog maar drie aanbieders actief: Telmob, dat voor 51 procent eigendom is van Maroc Telecom; Airtel, dat volledig eigendom is van een Indiaas bedrijf; en Telecel Faso, eigendom van een Burkinees bedrijf. Mijn studenten herkennen deze transitie, van vaste telefonie van een monopolie naar mobiele telefonie via private bedrijven. En ze herkennen de toenemende concentratie, omdat hun eigen aanbieder van tijd tot tijd van naam en logo verandert. Als dit aan de orde is gekomen, is het tijd voor de introductie van een beetje theorie. Want er dient een verklaring te komen voor die toenemende concentratie. Zou er weer een monopolie kunnen ontstaan, maar dan niet van een staatsbedrijf maar van een private onderneming, waarschijnlijk uit het buitenland? Wat als het Marokkaanse of Indiase bedrijf als enige overblijft? Wat heeft de overheid nog in te brengen als de prijzen stijgen en de dienstverlening slechter wordt?

De theorie die ik hier introduceer is die van Keynes. Specifieker, het inzicht van een Post-Keynesiaanse econome, Joan Robinson, die een grote bijdrage heeft geleverd aan de analyse van oligopolies (Robinson 1933). Zij heeft uitgelegd dat die vooral voorkomen wanneer er schaalvoordelen zijn te behalen bij de productie van een goed. Dus niet bij kappers bijvoorbeeld, maar wel bij zeep, waspoeder en shampoo. Dat vinden de studenten aannemelijk en realistisch. De ontstaansgeschiedenis van onze nationale multinationale trots uit Rotterdam is er een mooie illustratie van. Joan Robinson heeft zulke bedrijven onderzocht en met name wat die doen voor de dynamiek van markten. Zodra er mogelijkheden zijn voor schaalvoordelen, zo gaf zij aan, zijn de aanbodsfunctie van een bedrijf (de kostenkant) en de vraagzijde van een bedrijf (de afzetkant) niet meer onafhankelijk van elkaar. Dat is een belangrijk Post-Keynesiaans inzicht. Vraag en aanbod staan dus niet per definitie los van elkaar. Bij schaalvoordelen kan een bedrijf lagere kosten per eenheid genereren zodra de afzet groter wordt. Dus is het in het belang van een bedrijf om het marktaandeel te vergroten, bijvoorbeeld via fusies en overnames zoals in de mobiele telefonie in Burkina Faso. Want door de hogere afzet die dan mogelijk is kunnen de kosten per eenheid dalen en heeft het bedrijf een kostenvoordeel te opzichte van kleine bedrijven. En dat kan verder uitgebuit worden door dure reclamecampagnes, consumentenacties en prijsoorlogen totdat de minst rendabele concurrenten het loodje leggen.

Het aardige is dat als je zo vanuit de wereld dichtbij studenten zelf redeneert dat ze het dan helemaal niet moeilijk vinden om de taaiste kost van marktwerking te begrijpen. En dan krijgen zij en passant mee dat er verschillende markttypen zijn die niet per se goed of slecht zijn voor de consument, maar die afhankelijk van tijd en plaats een gunstiger of minder gunstiger prijs/kwaliteit verhouding bieden. Een monopolie die beschermt tegen hoge brandstofprijzen zullen velen verkieszen boven de grilligheid van de internationale olieprijs (en dan heb ik nog niet eens speculatie uitgelegd). Maar een oligopolistische markt voor mobiele telefonie zullen de studenten duidelijk verkieszen boven een

monopolie, ongeacht of dat van de staat of van een privaat bedrijf is. Ze snappen dat ze wel varen bij concurrentie, maar ook dat door concentratie via schaalvoordelen een oligopolie steeds meer marktmacht krijgt, ten koste van de consument.

De grafieken van elk markttype lever ik erbij als illustratie, meer als toetje voor degenen die dat willen dan als basis om de diverse markttypen uit te leggen. Maar ze krijgen in ieder geval een gezonde scepsis mee dat een onafhankelijke vraag- en aanbodcurve in een marktplaatje wel erg kort door de bocht is als het gaat om veelvoorkomende consumentenproducten. En het theoretische verschil tussen de neoklassieke theorie die uitgaat van volledig vrije mededinging, evenwicht, vrije prijsvorming, een afwezigheid van marktmacht en de Post-Keynesiaanse theorie van Robinson die uitgaat van oligopolies met een ingebouwde tendens tot monopolievorming, met macht, te hoge prijzen, steeds minder keuze en veel schreeuwerige reclames, is dan niet ingewikkeld meer. Het zijn gewoon twee heel verschillende visies op de markt en marktwerking. Voor twee heel verschillende markten - de traditionele groentemarkt op het grote plein in de stad en de dynamische markt voor mobiele telefoondiensten.

Diagram 1. Samenvatting van theorieën over marktwerking

<p>Sociale economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Haalbare optie om niet te ruilen • Discriminatie versus regulering • Endogene vraag en aanbod • Segmentatie • Externaliteiten die niet met nieuwe markten opgelost kunnen worden 	<p>Institutionele economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Stimulerende institutie: rechten en sociale normen • Beperkende instituties (symmetrische en asymmetrische) en discriminatie Publieke goederen als formele institutionele oplossing voor marktfaalen
<p>Post Keynesiaanse economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • In traverse: bewegen tussen twee evenwichten • Endogene verandering in market: van binnenuit, niet van buitenaf • Marktdynamiek: cycli • Oligopolie als de standaard marktform 	<p>Neoklassieke economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Distorties: beperkingen aan prijzen, hoeveelheden of kwaliteit • Volledig vrije mededinging als de standaard marktform • Imperfecte informatie als een belangrijke vorm van marktfaalen

Bron: Irene van Staveren, Facebook pagina van Economics after the Crisis, URL: <https://www.facebook.com/economicsafterthecrisis>

5 Geld en monetair beleid

De uitleg van geld begint met het begrip vertrouwen - zelfs in een hogere macht, zoals op de zijkant van onze 2 euromunt staat. Daarna behandel ik de functies van geld. Maar niet slechts drie zoals in de meeste leerboeken staat. Ook de vierde functie uit de Marxistische economie: naast ruilmiddel, rekeneenheid en oppotmiddel, ook accumulatiemiddel. Die laatste leg ik uit aan de hand van het verschil tussen geld als ruilmiddel in de keten $C - M - C' - M' - C''$ en geld als accumulatiemiddel in de keten $M - C - M' - C' - M''$, waarbij het voor

de investeerder niet uitmaakt wat C is, shampoo of mobieltjes, zolang het bedrijf maar een gunstig rendement heeft. In de eerste keten is C doel en M middel terwijl dat in de tweede keten, de kapitalistische keten, precies andersom is. Dus de eerste keten betreft vooral de ruilfunctie van geld: de een heeft brood en de ander melk, en met geld kunnen ze dat efficiënt ruilen als ze beiden liever vlees hebben en de slager wel brood en melk wil. En de tweede keten begint met vermogen, bijvoorbeeld uit eerdere winsten, een erfenis, of het rendement op landbezit. Dat wordt productief aangewend om een goed op de markt te brengen dat met winst verkocht kan worden, waardoor geld als buffer opgepot kan worden of verder kan accumuleren. Zodra studenten zich bepaalde goederen voorstellen, snappen ze het verschil heel goed. En kunnen ze zelf voorbeelden uit hun eigen land noemen van zowel de eerste keten als de tweede keten.

Bovendien maakt die vierde functie van geld, accumulatie, het ook mogelijk om te begrijpen dat er ook geld met geld verdiend kan worden, zonder tussenkomst van consumptiegoederenproductie in de reële economie. Dat is dan keten M - M' - M'' - M'''. En daarmee investeert een belegger niet in Unilever of *Maroc Telecom* maar in financiële waardepapieren die zelf weer uit andere financiële waarden bestaan. Zoals het geval was bij de beruchte *Mortgage Backed Securities* (MBS). Dan krijg je waardepapieren die een handelswaarde krijgen die losgekoppeld is van hun waarde voor de reële economie. En dat kan heel wat schade veroorzaken, zoals we hebben gezien met de faillissementen van *Lehman Brothers* en *Bear Stearns* en de kostbare reddingsacties van *ABN Amro* bank en *Royal Bank of Scotland*. De vierde functie van geld, zoals uitgelegd door Marx (1867), helpt dus om bij het onderwerp financiële markten te kunnen uitleggen wat er mis ging in 2008 en waarom de val van *Lehman Brothers* de hele economie meesleurde. Dat lukt niet als je de functies van geld beperkt tot ruilmiddel, rekeneenheid en oppotmiddel, zoals Keynes en ook zijn tegenhanger Friedman deden.

Vervolgens moet bij het onderwerp geld ook uitgelegd worden hoe banken werken en dat ze, via krediet, geld scheppen. Mijn studenten zijn altijd erg verbaasd als ze horen dat niet hun centrale bank, of de minister van financiën geld scheidt, maar dat commerciële banken dat doen. Ze zijn daarin geen uitzondering, ook Nederlandse studenten denken dat vaak. Ik leg uit dat banken niet alleen het eigen vermogen en het bij hen belegde spaargeld uitlenen, maar dat ze gebruik maken van een hefboom om veel meer uit te lenen en te verdienen aan de rente over die leningen, die dus meer is dan de rente die ze betalen op de spaarrekeningen. Niet alleen omdat de spaarrente lager is dan de rente op krediet, maar ook omdat ze veel meer krediet hebben uitstaan dan ze spaargeld hebben binnengehaald. Ik laat dit verschil zien aan de hand van een eenvoudige bankbalans waarin tegenover leningen 'IOU's' staan. En er daardoor meer geld in omloop komt dan wanneer banken alleen de hun toevertrouwde spaargelden uitlenen. Maar daardoor ontstaat ook schuld. Natuurlijk ontstaan er ook schulden door geld dat al in omloop was, maar de enige manier om nieuw geld in omloop te krijgen is via schuld. En daarmee is geldcreatie niet onschuldig: hoe meer leningen bedrijven en huishoudens aangaan, des te hoger de schuldenberg in de economie, leg ik uit in de klas. En die moet wel een keer terugbetaald worden, met rente. Dat leidt tot vragen van studenten, zoals: is er wel genoeg geld in de

wereld om dat terug te betalen met rente? Gaan banken er niet aan failliet? Dat soort vragen zijn een mooie aanleiding om eens in te gaan op financiële crises, die van 1929 en 2008 bijvoorbeeld, maar voor Aziatische studenten was die van 1997 natuurlijk veel belangrijker. En in Argentinië was er één eind 2001 die het land tot faillissement bracht. En zo waren er nog veel meer waar studenten allemaal zo hun eigen ervaringen mee hebben of de verhalen van hun ouders van kennen.

Maar er zijn verschillende soorten geld, zoals studenten vaak zelf al zeggen. Ze leven vaak in landen met een zwarte valutamarkt, zodat er verschillende wisselkoersen naast elkaar bestaan. En ze gebruiken soms ook buitenlandse, 'harde' valuta voor de aankoop van sommige goederen, of voor het afsluiten van leningen. En sommigen vertellen ook over lokale munten, zoals in de Braziliaanse stad Curitiba. De Belgische econoom Bernard Lietaer (2011) heeft enkele van zulke lokale munten goed in kaart gebracht. De lokale munt in Curitiba begon met het probleem dat de nieuwe vuilniswagens niet in de sloppenwijken pasten. De charismatische burgemeester verzong daarop een systeem van muntjes die sloppenwijkbewoners kregen als ze hun vuilniszakken naar de rand van de wijk brachten. Die muntjes konden ze gebruiken als betaling voor de bus naar de stad, voor hun werk of voor de school van de kinderen. Doordat dit zo goed werkte kregen steeds meer winkeliers vertrouwen in de muntjes waardoor ze langzaam maar zeker als betaalmiddel werden aanvaard buiten de bus. En zo groeide er een secundair geldsysteem in de stad, wat niet alleen hielp om de afvalberg te beperken maar ook om de tweedeling tussen arm en rijk Curitiba enigszins tegen te gaan.

Met zulke verhalen is de rol van geld in de economie helemaal niet meer abstract. Dat is het moment om een ander noodzakelijk begrip uit te leggen, namelijk inflatie. Dat doe ik aan de hand van statistieken van het consumenten prijsindexcijfer (CPI) van India en de uitleg dat de CPI gebaseerd is op een standaard mandje boodschappen, van sari's tot linzensoep. Zodra ze dat onder de knie hebben - wederom los van enige theorie - gaan we natuurlijk de rol van de centrale bank bespreken. Dit is een goed moment om over institutionele economie te spreken. Want als er een markt is die sterk afhankelijk is van instituties is het wel de financiële markt. Ten eerste de informele institutie, ofwel sociale norm, van vertrouwen in geld en vertrouwen in de liquiditeit van banken, ofwel de opvraagbaarheid van spaartegoeden. Als dat vertrouwen wankelt, ontstaat er een bankloop en vallen er banken om, dat snappen de studenten heel goed na de uitleg van geldcreatie via schuld. Maar de financiële sector is ook sterk afhankelijk van formele instituties, zoals een toezichthouder op de banken om te zorgen dat ze geen rommel verkopen en niet te hoge risico's nemen. En het prijsniveau moet nu eenmaal gestabiliseerd worden, want anders blijven buitenlandse investeerders weg en ontstaat er kapitaalvlucht door de rijkere. Kortom, de rol van instituties in de economie kan goed duidelijk gemaakt worden aan de hand van de financiële sector en de rol van de centrale bank.

De *Reserve Bank of India* publiceert data over alle functies van de centrale bank, waardoor ik via diagrammen kan laten zien hoe de inflatie snel is opgelopen in 2013, en wat de

wisselkoers is van de roepie ten opzichte van enkele andere munten.³ Bovendien laten die diagrammen een trend zien die niet ongewoon is voor ontwikkelingslanden: een depreciatie van de munt ten opzichte van euro, dollar, pond en yen, en een vrij hoge inflatie die in sommige perioden boven de tien procent uitkomt. Zonder dat die de hoge economische groei aantast overigens, zoals de studenten weten - en daarmee is weer een ander neoklassiek dogma *en passant* onderuit gehaald.

Het voorbeeld van India heb ik niet helemaal toevallig gekozen. Het land is namelijk vrijwel ongeschonden uit de 2008-crisis gekomen. Dat weten de studenten uit India heel goed en daar zijn ze trots op. En terecht. Ze vragen natuurlijk hoe het toch komt dat Nederland zo onderuit is gegaan met de nationalisatie van twee grote banken, bijna verdubbeling van de werkloosheid en nog steeds een miljoen huizen onder water (zie voor een overzicht van de crisis in Nederland en hoe die in verschillende economische tradities begrepen kan worden (Van Staveren 2016)). Mijn studenten schrikken als ze horen dat onze bankensector drie tot vier keer zo groot is als de hele economie. En dat de buffers van banken nog geen vier procent zijn. En dat niemand zich daar tot 2008 druk om maakte, omdat men dacht dat alle risico's bij elkaar wel ongeveer bijna netto nul zouden zijn.

De verklaring waarom India ongeschonden door de financiële crises van 1997 en van 2008 is gekomen gaat regelrecht in tegen de adviezen die kleinere ontwikkelingslanden doorgaans krijgen van het IMF, namelijk deregulering van de financiële sector, een flexibele wisselkoers, en liberalisering van de kapitaalmarkt. India heeft steeds een eigen koers gevaren. Dat vergt wel wat bureaucratie met een eindeloze stroom aan loketten en formulieren, maar het heeft stabiliteit opgeleverd. En die bureaucratie kan op termijn met behulp van ICT, waar het land ook sterk in is, sterk verminderd worden.

De wisselkoers van de roepie is slechts gedeeltelijk flexibel. Dat betekent dat de munt mag bewegen binnen een bandbreedte, maar dat de Centrale Bank er bovenop zit en via zijn reserves voorkomt dat de koers te ver stijgt of daalt. Verder kent India sterke regulering van de banken, die onder streng toezicht staan of zelfs geheel eigendom zijn van de staat. Tot slot heeft India kapitaalcontroles: beperkingen aan het internationale kapitaalverkeer. Je mag niet zomaar geld in het land investeren als buitenlands bedrijf. De Indiase overheid controleert eerst waar je het in investeert en of dat wel goed is voor de Indiase economie. Vervolgens mag je als Indiër of buitenlander ook niet zomaar winsten of investeringen uit India weghalen wanneer je daar zin in hebt. Ook dat is aan regels gebonden, zoals een minimum tijdsperiode dat het geld in India moet blijven. Studenten vinden het logisch dat er zulke maatregelen zijn. En ze hebben geen moeite te begrijpen dat juist die laatste maatregel erg effectief was tegen plotselinge kapitaalvlucht bij het uitbreken van paniek op financiële markten. Dat bewees zich in 1997 toen landen als Maleisië, Thailand en Indonesië miljarden aan kapitaal het land uit zagen stromen, waardoor ook nog eens hun wisselkoers flink onderuit ging. India en China hadden daar geen last van, dankzij hun kapitaalcontroles. Het is de studenten inmiddels wel duidelijk dat er buffers in de

³ Zie hiervoor de webiste van de Indiase centrale bank, URL: <https://www.rbi.org.in/>.

financiële economie nodig zijn: vanwege instabiliteit, schuldengroei, en allerlei verborgen risico's die zelfs de toezichhouders niet in de gaten hebben. Dan is het tijd aan te stippen welke economen dat al adviseerden, zoals Frank Knight met zijn onderscheid tussen risico en onzekerheid, John Maynard Keynes met zijn nadruk op bubbels en kuddegedrag van investeerders, en Hyman Minsky met zijn waarschuwingen over een groeiende schuldenberg (nader toegelicht in Van Staveren (2016)).

Tot slot bespreek ik twee theorieën die elk een eigen verklaring geven voor inflatie. De monetaristische benadering in de neoklassieke theorie en de Post-Keynesiaanse benadering van kostprijsstijging en een prijsspiraal. De meeste economieboeken presenteren slechts één van de twee, meestal de eerste. Waaruit dan ook al snel de beleidsaanbeveling voor de Centrale Bank komt van een renteverhoging bij dreigende overschrijding van de inflatiedoelstelling. Maar juist door de twee theorieën naast elkaar te zetten, leren studenten kritisch nadenken over het beleid dat hun centrale bank en diverse andere overheidsinstanties voeren. Want volgens de monetaristische theorie moet de centrale bank de rente laten stijgen om inflatie tegen te gaan, zodat banken minder krediet zullen verstrekken en er daardoor minder geld in omloop komt en de waarde van geld dus behouden blijft. Dat herkennen sommige studenten wel. Sommigen hebben zelfs hyperinflatie meegemaakt met bankbiljetten van duizenden tot miljoenen munteenheden in de portemonnee bij het boodschappen doen. Terwijl anderen juist vrij lage officiële rentes zien in hun land naast woekerrentes van informele kredietverstrekkers, die daar duidelijk veel aan verdienen. In zulke landen met parallelle geldmarkten is het officiële monetaire beleid natuurlijk weinig zinvol. De Post-Keynesiaanse theorie daarentegen wijst naar de stijging van de prijs van belangrijke invoer als aardolie of graan. Als het prijspeil daarvan op de wereldmarkt flink stijgt, stijgen de productiekosten en dus de prijzen van producten. Vervolgens willen werknemers dat gecompenseerd zien in hun loon en voor je het weet heb je een loon-prijsspiraal. Dat is de Post-Keynesiaanse verklaring voor inflatie. Andere studenten herkennen dit scenario helemaal niet want door grote werkloosheid en de afwezigheid van vakbonden gaan de lonen helemaal niet omhoog. De werknemers en de consument zijn de dupe van de prijsstijgingen terwijl bedrijven in niet competitieve markten de kostenstijgingen aan de klant kunnen doorberekenen en daarmee nog steeds mooie winsten kunnen halen.

Natuurlijk vat ik de twee theoretische posities samen in twee vergelijkingen:

(1) $\Delta P = \Delta w - \Delta y$ waarbij P het prijspeil is, w het loonniveau en y de arbeidsproductiviteit

ofwel, de stijging in het prijspeil is even groot als het verschil in de stijging van lonen en de toename van de arbeidsproductiviteit. Dus als de lonen harder stijgen dan de arbeidsproductiviteit is er sprake van inflatie in de Post-Keynesiaanse theorie.

(2) $\Delta P = \Delta m - \Delta y$ waarbij P wederom het prijspeil is, m de geldhoeveelheid en y dit keer verwijst naar de economische groei gemeten als bruto nationaal product.

Ofwel, de stijging in het prijspeil is even groot als het verschil in de geldhoeveelheid en economische groei. Dus wanneer de groei van de geldhoeveelheid even hard gaat als de economische groei is er geen inflatie, maar als de geldhoeveelheid sneller groeit zal er sprake van inflatie zijn.

Studenten vinden zulke vergelijkingen vaak niet leuk. En al helemaal niet als ik er een paar sommetjes aan vast koppel. Tegelijkertijd vertellen sommigen me later in het studiejaar dat ze nu niet meer de economie-pagina's van de krant overslaan en zelfs wat begrijpen van de cijfers op de financiële pagina's en dat nog leuk zijn gaan vinden ook.

Diagram 2 Samenvatting van theorieën over geld

<p>Sociale economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ingebed in de samenleving • Sociale waarden en deugden • Machtsrelaties • Sociale cohesie • Rationaliteit als sterkte reciprociteit 	<p>Institutionele economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Formele en informele instituties • Regels en principes • Symmetrische en asymmetrische instituties (ongelijkheden) • Groep-afhankelijke rationaliteit
<p>Post Keynesiaanse economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Onzekerheid en macht • Effectieve vraag • Capaciteitsgebruik • Financiële fragiliteit • Endogene verandering • Intuïtieve rationaliteit 	<p>Neoklassieke economie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Risico en berekening • Nutsmaximalisatie • 'Wat heb ik eraan?' • Evenwicht • Exogene verandering • Individuele nutsmaximalisatie

Bron: Irene van Staveren, 2015, Facebook pagina van *Economics after the Crisis*, URL: <https://www.facebook.com/economicsafterthecrisis>

6 Conclusies

Mijn studenten zijn niet altijd blij met de pluralistische benadering. Het is best lastig om steeds weer die theorieën uit elkaar te kunnen halen. Om hen daarmee een beetje te helpen maak ik voor elk onderwerp een overzicht van de belangrijkste kenmerken van elke theorie. Zie de voorbeelden in diagrammen 1 en 2. Tegelijkertijd zijn ze over het algemeen erg tevreden over het feit dat economie niet zomaar een gereedschapskist is maar weldegelijk over echte mensen in de echte economie gaat. Tot slot laten ze me vaak weten dat ze enigszins opgelucht zijn nu ze weten dat er veel meer diversiteit in verklaringen voor economische fenomenen en gedrag zijn. En daardoor ook diversiteit in mogelijk economisch beleid.

Juist met dat laatste ben ik erg tevreden. Want de studenten aan het ISS vormen onderdeel van de toekomstige beleidsmakers in Afrika, Azië en Latijns Amerika. Onze ruim tienduizend alumni werken grotendeels in de publieke sector, van ministeries van sociale

zaken en landbouw tot de centrale bank en universiteiten. Sommigen op hoge posities, van minister tot president van de centrale bank en hoogleraar. Ze komen niet naar het ISS om wat stuks gereedschap mee te krijgen. Ze komen hier studeren om met een kritische blik te kijken naar ontwikkelingsprocessen in hun land, de invloed daarop van Westerse bedrijven, investeerders en donoren, en niet in de laatste plaats, van instituties zoals het IMF en de WHO. De ontwikkeling van hun landen is er niet bij gebaat zolang hun eigen beleidsmakers geloven dat er maar één soort economische denken is met één type beleidsmaatregelen - de gouden dwangbuis zoals Dani Rodrik die heeft beschreven. Hun economieën verdienen beter dan de blauwdrukken uit Washington D.C. en Geneve.

Auteur

Irene van Staveren (e-mail: staveren@iss.nl) is hoogleraar pluralistische ontwikkelingseconomie aan het International Institute of Social Studies in Den Haag, dat onderdeel is van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Ze publiceerde onlangs, naast een pluralistische leerboek in het Engels (Routledge, 2015), ook een boek voor de Nederlandse markt met de ideeën van vergeten economen (Boom, 2016).

Literatuur

- Dalton, G. (red.), 1968, *Primitive, archaic and modern economics: essays of Karl Polanyi.*, New York: Doubleday & Company.
- GSMA, 2011, Africa Mobile Observatory report 2011, London: GSMA.
- Jack, W. en T. Suri, 2011, Mobile money: the economics of M-Pesa. NBER Working Paper 16721, Cambridge (MA): NBER.
- Lietaer, B., 2011, Complementary currencies at work, in: S. Mouatt (red.), *Corporate and social transformation of money and banking*, Basingstoke: Palgrave Macmillan., pp. 160-178.
- Mankiw, G., 2015, *Principles of economics*. Mason: Cengage Learning, 7de uitgave.
- Marx, K., 1867, *Das Kapital*, I. Hamburg: Verlag von Otto Meisner.
- Rethinking Economics NL, 2016, De maatschappelijke econoom, *Preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde 2016*, Amsterdam: KVS.
- Robinson, J., 1933, *The economics of imperfect competition*, London: Macmillan.
- Rodrik, D., 2011, *The globalization paradox: democracy and the future of the world economy*, New York: W.W. Norton & Company.
- Staveren, I. van, 2015, *Economics after the crisis - an Introduction to Economics from a Pluralist and Global Perspective*, Londen: Routledge.
- Staveren, I. van, 2016, *Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest*, Amsterdam: Boom.